

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА ЇЇ ПОДІЛ: ДО ПЕРСПЕКТИВ ВИДІЛЕННЯ НЕТИПОВИХ ГІЛОК ВЛАДИ

STATE POWER AND ITS SEPARATION: PERSPECTIVES OF ATYPICAL BRANCHES OF STATE POWER

Осадчук К.О.,

здобувач кафедри теорії

держави і права Національної академії «Одеська юридична академія»

У статті аналізуються особливості організації державної влади в контексті її єдності і поділу. Обґрунтовуються перспективи виділення нетипових гілок влади, а саме: контрольно-наглядової, президентської, виборчої.

Ключові слова: конституція, держава, державна влада, поділ влади, нетипові гілки державної влади, форма правління.

В статье анализируются особенности организации государственной власти в контексте её единства и разделения. Обосновываются перспективы выделения нетипичных ветвей власти, а именно: контрольно-надзорной, президентской, избирательной.

Ключевые слова: конституция, государство, государственная власть, разделение властей, нетипичные ветви государственной власти, форма правления.

Article devoted to the characteristics of the organization of state power in the context of its unity and separation. Justified prospects highlight atypical branches of state power, namely: control, presidential, election.

Key words: constitution, state, state power (authority), separation of state power, atypical branches of state power, polity (government).

Постановка проблеми. Активний розвиток організаційно функціональних аспектів існування суспільства епохи постмодерну зумовлює трансформацію уявлень щодо традиційних умов державотворення. Багато із сучасних науковців зазначають, що для сучасних держав принцип поділу влади розглядається як визначальний в організації державного механізму. Тим часом положення про існування в державному механізмі тільки законодавчої, виконавчої та судової галузей влади викликає сумнів. Ряд дослідників (Д. Керімов, Ю. Оборотов, В. Чиркін та інші) обґрунтовують необхідність формування нових галузей влади і модифікацію традиційних. Враховуючи наведені положення, слід звернути особливу увагу на визначення та характеристику так званих нетипових гілок влади.

Мета статті: проаналізувати особливості організації державної влади та обґрунтувати перспективи виділення нетипових гілок влади.

Виклад основного матеріалу. Теорія поділу влади різними способами трансформується в різних державах. Причиною такого плюралізму є «національна специфіка, так само як і фактори, що впливають на процес застосування теорії поділу влади в тій чи іншій країні, обумовлюється особливостями розвитку країни, характером і рівнем розвитку її державного механізму, економіки і суспільства» [1, с. 114].

Назву «нетипові» гілки влади можна аргументувати двома реально існуючими фактами:

1) нові гілки державної влади не існували в «класичній» теорії поділу влади Локка і Монтеск'є;

2) та чи інша «нова» гілка державної влади притаманна конкретній державі, на відміну від «класич-

них» законодавчої, виконавчої та судової, що притаманні державі, в якій реалізується принцип поділу влади.

Існують і інші варіації назви гілок державної влади: наприклад, зустрічаються поняття «нетрадиційні гілки влади», «некласичні гілки влади». Ці терміни відображають лише новизну виділення гілок влади як невластивих «класичній» (трьохчастній) моделі поділу влади, але не характеризують специфіку існування та реалізації таких гілок влади в безлічі існуючих держав [2, с. 8].

Основну проблему визначення нетипових гілок влади викликає і відсутність єдиних критеріїв – що ж вважати гілкою влади?

В. Чиркін, аналізуючи поняття, пояснює, що «мислителі XVII – XVIII ст., які висунули ідею поділу влади, не визначили самого поняття «гілка влади». Вони лише користувалися цим терміном як описовим (гілки єдиного дерева)». Для заповнення цієї прогалини дослідник наводить такі ознаки гілки влади:

1) кожна гілка влади (тобто галузь у перекладі з європейських мов, які вперше озвучили цю концепцію) припускає існування особливих спеціалізованих і однорідних державних органів, що займають своє місце в цілісному державному апараті і виконують певну роботу з управління державою;

2) державні органи кожної гілки влади мають самостійність, при виконанні своїх специфічних завдань вони не підпорядковані ніяким іншим органам;

3) гілка влади – це не просто сукупність органів, а структура в державному механізмі;

4) гілка влади – це організаційно-юридична форма (трансформація) певного державного апарату управління в суспільстві;

5) кожній гілці влади притаманні специфічні форми, методи і процедури її діяльності. На підставі перелічених ознак учений наводить варіант визначення гілки влади – це «відособлена організаційно-функціональна структура в цілісному механізмі здійснення державної влади» [3, с. 76].

Аналізуючи критерії виділення гілок влади, визначені В. Чиркіним, Л. Голубева вказує, що «гілка державної влади – це сукупність державно-владних повноважень, врегульованих самостійними і однорідними державними органами, що представляють собою відокремлену структуру в державному механізмі і здійснюють свої функції в рамках специфічних форм, методів і процедур з метою підвищення ефективності державного управління. Принциповим моментом тут є здійснення саме державно-владних повноважень, які представляють собою сукупність прав і обов'язків здійснювати юридичний вплив на суспільні відносини, що виникають у публічно-правовій сфері, з метою їх правового регулювання» [4, с. 284].

В умовах сучасної держави колишня тріада влади виявляється недостатньою. Все частіше ми говоримо про прямо невизначені, але реально існуючі гілки державної влади: контрольно-наглядову, президентську, виборчу.

Перш за все хотілося б звернути увагу на обґрунтування можливості виділення в окрему гілку влади виборчої влади. Це пов'язано із значимістю гуманістичної складової у сучасних процесах організації життя суспільства. Більшість існуючих конституцій світу обґрунтовує положення, що первісним носієм усієї повноти державної влади виступає народ, а безпосередньою формою її реалізації виступають вибори та референдум. Фактична реалізація цього конституційного положення здійснюється завдяки функціонуванню особливої системи органів, які наділені винятковими повноваженнями, а процес та результат їх діяльності має юридичне значення та підлягає нормативній регламентації.

Достатньо цікаво цю проблему розглянуто в російській юриспруденції, де існують протилежні думки з цього приводу. Так, колишній член ЦВК РФ і один з провідних російських фахівців у галузі виборчого права Ю. Веденєєв вважає, що «Конституція Російської Федерації, визначаючи як системоутворюючий принцип організації державної влади вільні вибори і референдум, а як носія і єдиного джерела влади в Російській Федерації – народ, обґрунтувала у юридичному обігу нову для вітчизняної політико-правової теорії та практики категорію – виборча влада» [5, с. 82].

З ним не погоджується колишній Голова ЦВК РФ, а також один з найбільших російських фахівців у сфері виборчого права А. Іванченко, який вважає, що визначення комісії як гілки влади вельми умовно, оскільки всі гілки влади, так само, як і її джерело – народ, чітко закріплені Конституцією, хоча і

вказує, що виборчі комісії «не належать до жодної з трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової)». На його думку, більш доречно говорити про функції системи виборчих комісій, яка складається в оформленні волі народу, надання їй нормативного (обов'язкового) характеру, і «саме ця організуюча, а зовсім не владна функція, є сутнісною прерогативою системи виборчих комісій» [6, с. 52].

Звичайно, виборчі комісії створюються і діють з метою забезпечення волевиявлення народу в ході виборів і референдуму, однак для досягнення поставленої перед ними мети вони використовують і владні повноваження. Адже дії виборчих комісій (реєстрація кандидатів та списків кандидатів, скасування реєстрації кандидатів та списків кандидатів, нормативні документи) носять зобов'язуючий характер, тобто в разі непокорі можуть бути застосовані заходи примусового характеру. Природно, що виборчі комісії діють відповідно до закону, але всі державні органи, які відносяться до будь-якої гілки влади (у тому числі і до законодавчої), діють відповідно до закону.

Виборчі органи створюються як відокремлені від інших органів державні інститути, здатні самостійно виконувати покладені на них правовими нормами функції. Виборчі органи, як правило, створюються таким чином, щоб вони могли функціонувати досить незалежно від інших державних органів. Звичайно, всі державні органи становлять єдину систему, в силу чого вони знаходяться в певній взаємозалежності. Разом з тим можна говорити про відносну незалежність підсистем державних органів або окремих державних органів від інших органів держави в рамках єдиної системи органів.

На думку О. Автономова, така «відносна незалежність» пов'язана із особливими критеріями. По-перше, для органів встановлюється самостійний правовий статус. По-друге, органи формуються в установленому порядку і на встановлений строк, а розпустити, переформувати орган, змістити або перевести на інше місце його посадових осіб можна тільки в строго встановлених правовими нормами випадках. По-третє, органи самостійно вирішують всі справи в рамках визначених для них функцій, їм не можуть віддаватися розпорядження як вирішити ту чи іншу конкретну справу, хоча їх рішення можуть скасовуватися іншими органами у встановлених випадках за законною процедурою або щодо цих відносно незалежних органів іншими державними органами можуть прийматися регулюючі їх діяльність норми. По-четверте, фінансування таких відносно незалежних органів має здійснюватися безпосередньо з бюджету на основі спеціально виділених і закріплених у бюджеті коштів, хоча можуть бути додатково передбачені й інші джерела фінансування [7, с. 67].

Враховуючи наведені положення, стає зрозумілим, що виборчі органи цілком відповідають зазначеним критеріям, а тому твердження щодо виділення виборчої влади в окрему гілку влади обґрунтовано.

Більш того, у конституційному законодавстві деяких країн Латинської Америки прямо закріплюється виборча влада як самостійна гілка влади.

Так, у Колумбії та Нікарагуа виборча влада є однією з незалежних і самостійних гілок влади (поряд із законодавчою, виконавчою і судовою). Вона здійснюється громадянами, які складають виборчий корпус. Своє організаційне вираження ця влада знаходить у створенні виборчих органів (трибуналів електоральної юстиції та інших), розгляданні спорів про вибори, виборчому процесі.

Відтак наповнення новим змістом поняття «влада народу» в Конституції і проголошення, що вищим безпосереднім вираженням його влади є референдум і вільні вибори, дозволяють на цій основі доповнити конституційну теорію та практику поділу державної влади новою гілкою виборчої (установчо-представницької) влади, яка за своєю природою є владою народу, що реалізується у виборчому процесі за допомогою організації і проведення референдуму і виборів.

У сучасній літературі зазначається, що три фундаментальні гілки влади повинні бути доповнені інструментами контролю, які б стримували будь-яку з них, оскільки немає нічого небезпечнішого, ніж безконтрольна влада [8, с. 113].

На думку В. Тароєвої, розвиток контрольної галузі державної влади припускає, що існують такі органи держави, що здійснюють контрольну діяльність, які не повинні бути підлеглі якійсь іншій галузі влади, оскільки кожна галузь державної влади пов'язана зі здійсненням певної функції. При цьому система органів контрольної галузі влади, зберігаючи певну ієрархічну і функціональну єдність, може бути розосереджена. Для діяльності органів контрольної галузі влади характерно загальнодержавне, а не відомче призначення, оскільки контрольна влада обумовлена контролюючою діяльністю держави, а саму владу здійснюють різні органи. Проблема полягає в тому, щоб забезпечити конституційну єдність контрольних органів у механізмі держави, їх центрування задля інституціональної самостійності контрольної галузі державної влади.

В. Тароєва зазначає, що контрольна влада визначається такими рисами: має особливу систему законодавства, що регулює її організацію і діяльність; включає особливі види інститутів її здійснення; має специфіку юридичної природи актів відповідних інститутів. При цьому здійснення контролю як суспільно значимої функції визначає сутність поняття «контрольна влада». На підставі аналізу чинної Конституції України стверджується про іманентність ідеї контрольної влади. Ця ідея виявлена в контексті, але тенденція свідчить, що згодом вона може бути виявлена буквально. У певному розумінні її інститутам вже притаманні сучасні конституційні моделі. Це Конституційний Суд України, прокуратура України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рахункова палата, Антимонопольний комітет України, Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення. [9, с. 1–3]

Але стосовно контрольної влади (на відміну від виборчої влади) слід зазначити, що її виділенню як самостійної гілки влади заважає така обставина: практично всі державні органи володіють тими

чи іншими контрольними повноваженнями. Адже влада здійснюється і за допомогою контролю, і органи держави в рамках кожної гілки влади реалізують певні контрольні або наглядові повноваження. Крім того, поділ влади націлено на забезпечення демократії, і органи державної влади кожної з її гілок повинні мати контрольні та наглядові повноваження щодо органів державної влади інших гілок. За допомогою механізмів взаємного контролю та нагляду здійснюється згадана вище взаємозалежність гілок влади, функціонування системи стримувань і противаг, тобто взаємодія державних органів, що забезпечують єдність влади.

Наступним є аналіз можливостей виділення в самостійну нетрадиційну гілку влади президентської влади. Із урахуванням трансформаційних процесів сучасності слід вказати на особливу роль, що відіграє в системі організації та функціонуванні влади президент держави.

Європейська модель президентства виступає у формі напівпрезидентської чи парламентської системи правління. Згідно з напівпрезидентською моделлю президент – глава держави, але він, як правило, не є головою уряду і не займає посади прем'єр-міністра. Проте президент і за такої системи правління наділяється багатьма повноваженнями, що дозволяють йому впливати на політику уряду. Президент має право головувати на засіданнях Ради міністрів, може сам скликати ці засідання. До того ж президент володіє прерогативою затверджувати декрети і постанови, ухвалені урядом, він має право повертати ці декрети і постанови для повторного розгляду урядом. Президент володіє правом вето на закони, ухвалені парламентом і підтримані урядом. За певних умов він може розпустити парламент і призначити нові парламентські вибори, розраховуючи, що це приведе і до зміни уряду.

В умовах напівпрезидентської республіки президент згідно з посадою є верховним головнокомандуючим збройними силами. Окрім того, йому належить провідна роль у визначенні і проведенні зовнішньої політики. Якщо ж до всіх цих повноважень додати право президента за певних умов запроваджувати надзвичайну ситуацію в країні, а також право проводити з власної ініціативи загальнонародні референдуми, то можна стверджувати, що президент у напівпрезидентській республіці – досить активна політична сила, спроможна здійснювати значний вплив на державну політику.

Зарубіжна практика глави держави свідчить і доводить важливість цього інституту влади в усіх без винятку політичних системах, особливо в молодих, щойно створених країнах.

Інститут глави держави виник у кінці XVIII ст. і сформувався в період становлення державності. Юридичний статус та політичне значення сучасного глави держави залежать від форми державного правління, прийнятої в тій або іншій країні. Реальна роль у здійсненні влади багато в чому обумовлена політичною культурою та традиціями, а також існуючим у країні політичним режимом [10, с. 13].

Особливості конституційного статусу глави держави визначають характер і обсяг повноважень. У президентських республіках глава держави одержує свій мандат від виборчого корпусу, завдяки чому завжди наділений широкими та реальними владними повноваженнями. Тут президент є важливою ланкою в державному механізмі і відіграє чи не найголовнішу роль у державно-політичному житті. Це стосується і глав держав у деяких країнах зі змішаною республіканською формою правління.

Об'єктивно такий процес не може протікати безболісно: і в президентсько-парламентських, і в парламентсько-президентських республіках неминуче виникає проблема розподілу владних повноважень між президентом та парламентом. Конституції держав фіксують їх «дозоване», «цивілізоване» протистояння, що на практиці за певних умов навіть може реалізуватися в політичне знищення владного опонента. У парламентських республіках глава держави отримує мандат від парламенту, в такому разі його влада є похідною [11, с. 37–40].

Звичайно, президент не має істотних владних повноважень і реалізує владну компетенцію здебільшого у взаємодії з урядом. Статус такого президента аналогічний статусу глави держави в парламентській монархії. У ст. 87 Конституції Італії записано, що «президент є главою держави і представляє національну єдність». «Президент Республіки Польща є вищим представником держави у внутрішніх і міжнародних відносинах, стежить за виконанням Конституції, стоїть на сторожі суверенітету і безпеки держави, непорушності і цілісності її території, а також виконання міжнародних договорів», – записано в ст. 28 Закону про взаємовідносини законодавчої і виконавчої влад [12, с. 335].

У більшості держав зі змішаною республіканською і парламентською формами правління, крім тих, що утворилися на території колишнього СРСР, важливим засобом забезпечення главою держави компетенції є контрастигування – скріплення підписом глави уряду рішення, прийнятого главою держави. Без такого підпису рішення не дійсне. У різних країнах сфера застосування інституту контрастигування різна. У країнах з парламентськими формами правління контрастигуються всі або майже всі акти президента (монарха), включаючи рішення про призначення глави і членів уряду, промульгацію закону, повернення закону на повторний розгляд у парламент і про розпуск парламенту.

Глави держав наділені повноваженнями, пов'язаними зі сферою реалізації виконавчої влади. Особливо потрібно звернути увагу на права глави держави як головнокомандувача збройних сил. Відповідні положення можна знайти в конституціях майже всіх держав. Винятком є тільки Німеччина та Японія, що зумовлено певними історичними факторами (поразкою держав у другій світовій війні 1939–1945 років та їх наступною демілітаризацією під міжнародним контролем). Конституції ряду держав передбачають існування спеціальних консультативних органів – національних (державних) рад

оборони і рад безпеки, які діють під безпосереднім керівництвом глав держав. До складу рад входять політичні керівники вищого рівня, включаючи голів парламентів, міністрів тощо. Главам держав також надане право призначати на найвищі посади на державній (цивільній і військовій) службі [13, с. 46].

Традиційними можна вважати повноваження глав держав, пов'язані зі сферою реалізації судової влади. Серед них слід назвати право помилування, пом'якшення і скасування кримінальних покарань, визначених судом. У деяких державах глава держави призначає суддів. В усіх країнах глави держав наділені повноваженнями у сфері зовнішньої діяльності держави.

Аналізуючи наведену інформацію, достатньо імовірним виглядає припущення щодо виділення особливої гілки влади – президентської.

У напрямі проведення конституційних реформ та формування власної моделі поділу влади в Україні треба враховувати різноманітність моделей поділу влади в країнах Центральної та Східної Європи поряд зі спробами конституційних реформ (Польща, Словаччина, Сербія, Черногорія, Албанія), що відповідає концепції поширення в постсоціалістичному світі нетипових, гібридних, перехідних форм правління та адекватних їм моделей поділу державної влади та співпадає з розширенням варіантів і нетипових моделей [14, с. 153].

Помітна і особлива роль президента України, яка відображається в конституційних процесах нашої держави. Так, стало зрозумілим, що Конституція України не задовольняє жодну з гілок влади, незбалансованість розподілу повноважень породжує ідею провести правову реформу, основний сенс якої вбачався в створенні відповідальної, ефективної та прозорої системи влади, виваженому балансі повноважень вищих органів на основі більш чіткого поділу, що фактично мало на увазі здійснення конституційної реформи.

Українська модель реалізації принципу поділу влади має віддзеркалювати перехід більшості владних повноважень від суб'єкта, який здебільшого їх концентрував, до інших суб'єктів, зокрема до місцевих та регіональних органів на основі законотворчості Верховної Ради України та під контролем Верховного та Конституційного Судів України.

Головні умови ефективності функціонування механізму держави полягають в оптимальному розподілі компетенції різних державних органів, організації логічної системи контролю та нагляду за відсутністю дублювання функцій різних органів державної влади з урахуванням зручності їх використання суспільством та тенденціями світового правопорядку.

Державна влада в Україні здійснюється від імені Української держави Президентом України, законодавчими, виконавчими, судовими та іншими державними органами і реалізується шляхом застосування державних засобів.

У найзагальнішому вигляді державна влада може бути охарактеризована як обумовлені потреби управління суспільством соціально-

вольові правовідносини, в яких одним із суб'єктів обов'язково виступає держава, її глава або державний орган і які роблять свою волю загальнообов'язковою під загрозою державного примусу внаслідок наявності особливої політичної основи – держави [15, с. 247].

Можливість впливати на роботу усіх трьох гілок влади – виконавчої, законодавчої та судової – має Президент України, згідно з Конституцією він зобов'язаний припиняти будь-які їх дії, що порушують основний Закон України.

Разом з тим необхідно враховувати, що однією з основних тенденцій сучасного світового державного розвитку є поступовий, але все більш помітний перерозподіл влади між існуючими суб'єктами міжнародних відносин та новоствореними акторами. З розвитком глобалізації все більша частина державної влади певним чином перерозподіляється між локальними, регіональними та всесвітніми регулюючими інститутами за принципом субсидіарності, відповідно до якого владні повноваження національних держав делегуються на той інституційний рівень (наддержавний або регіональний), на якому конкретна суспільна проблема або проблеми задовольняються найкращим чином [16, с. 60].

Враховуючи загальносвітові тенденції трансформації та модернізації державної влади, можна припустити, що виборча, контрольно-наглядова та президентська влада стануть у майбутньому настільки ж невід'ємними гілками державної влади, як і «класичні» гілки. Однак це не може бути прийнятно до

всіх без винятку форм правління, на думку Т. Хабрієвої і В. Чиркіна, «не припустимо говорити про президентську владу в державах з монархічною формою правління, існування в парламентських республіках «президентської» гілки влади також не представляється можливим без зміни форми правління» [17, с. 34].

Висновки. Поділ державної влади є необхідною умовою демократичного політичного режиму. Авторитарні, особливо тоталітарні, політичні режими заперечують поділ влади. Поряд із цим слід пом'ятати, що поділ влади – це лише один з багатьох елементів механізму демократичного здійснення державної влади і сам по собі не є гарантією демократії. Більше того, за незбалансованої системи стримувань і протигаг жорсткий поділ влади може спричинити протистояння гілок влади.

Тому необхідно приймати до уваги динаміку розвитку сучасного світу, яка характеризується трансформаційними процесами як в організації нетипових форм правління, так і в співпадаючих з ними нетипових моделей поділу влади. Вказані процеси мають пряму вплив на організацію та функціонування механізму сучасної держави.

Враховуючи положення як теоретичних джерел, так і чинне законодавство, можливо прийти до висновку, що зовсім не обов'язково при реалізації принципу поділу влади обмежуватися тільки найбільш поширеним виділенням трьох гілок влади. Можливо існування й інших гілок влади, у тому числі і виборчої влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сепельников А. Б. Теория государства и права : [учебник для юр. вузов] / А. Б. Сепельников, И. Л. Честнов. – СПб., 2006. – 277 с.
2. Голубева Л. А. Нетипичные ветви государственной власти в механизме современного государства : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 23.00.02. – СПб., 2009. – 18 с.
3. Чиркин В. Е. Основы государственной власти / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1996. – 112 с.
4. Голубева Л. А. Сравнительное государственное устройство : [учебник для высших учебных заведений] / Л. А. Голубева, А. Э. Черноков. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. – 557 с.
5. Веденеев Ю. А. Политическая реформа и избирательный процесс в России. Реформа избирательной системы в Италии и России: опыт и перспективы / Ю. А. Веденеев. – М., 1995. – С. 82–91.
6. Иванченко А. В. Избирательные комиссии в Российской Федерации: история, теория, практика / А. В. Иванченко. – М., 1996. – 350 с.
7. Автономов А. С. Избирательная власть / А. С. Автономов ; Ин-т развития избират. систем (ИРИС). – М. : Права человека, 2002. – 81 с.
8. Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики : матеріали наук.-практ. конф., 26 черв. 2006 р., Київ/ за ред. Ю.С. Шемшученко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького, Акад. прав. наук, Ін-т законодавства ВРУ. – К., 2006. – 334 с.
9. Тароєва В. В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Тароєва ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2010. – 21 с.
10. Барчук Г. І., Колодій А. М., Халюк С. О. Формування політичної системи в Україні: актуальні питання : науковий огляд / Г. І. Барчук. – Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 63 с.
11. Головатенко В. І. Деякі аспекти інституціоналізації статусу президентів постсоціалістичних країн / В. І. Головатенко // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Серія «Міжнародні відносини». – Вип. 9. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1998. – С. 37–40.
12. Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран : [учебник для вузов] 2-е издание перераб. и доп. / В. В. Маклаков. – М. : Проспект, 2008. – 621 с.
13. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Ю. М. Коломієць. – Х. : Основа, 1998. – 246 с.
14. Бульба О. Деякі аспекти реалізації принципу поділу влади в державах Центральної та Східної Європи / О. Бульба // Право України. – 2008. – № 4. – С. 151–156.
15. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. – Харьков : «Консум», 2000. – 704 с.
16. Антонов Я. В. Государство как произведение искусства // Государство как произведение искусства : 150-летие концепции ; Ин-т философии РАН ; Московско-Петербургский философский клуб / под ред. А. А. Гусейнова. – М. : Летний сад, 2011. – С. 60–73.
17. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции / Т. Я. Хабриева. – М. : Норма, 2005. – 320 с.